

GALGÓCZI LÁSZLÓ

Nyelv és nyelvhasználat az Árpád-korban (Adalékok a Halotti Beszéd és Könyörgés értelmezéséhez)

1. Nyelvünk történetének kutatóját mindig nehéz feladat elé állítja egy-egy olyan szó, kifejezés magyarázata és magyarázása, amely egyszeri, egyedi előfordulású, amelynek a nem mutatható ki az előzménye a nyelv életében, s nincs következménye sem, amelynek nincs a diakróniában szócsaládja. A Halotti Beszéd és Könyörgés *feze* szava pedig ilyen.

A *feze* vizsgálata során egyidejűleg több kérdésre is kell a kutatónak magyarázatot adnia, mégpedig:

a) Hogyan olvasandó a szóalak, mi lehet a *z* jel hangértéke: *sz* vagy *z*? Milyen magánhangzót jelöl a szóalak utolsó *e* betűje: *e* vagy *é*?

b) Mi a jelentést hordozó elem a szóalakban, milyen és hány morfémből áll? Ha a szótő a *fez-*, s az *-e* grammatikai morféma, mi lehet ennek a funkciója?

c) Mi lehet a *fez-* szótő jelentése?

Ha erre az utóbb említett kérdésre a választ megadjuk, felelni tudunk talán az előzőekre is – csakhogy a *fez-* szótő jelentését eddig megnyugtató módon nem sikerült tisztázni.

2. Az eddigi szófejtési kísérletek eredményei így összegezhetők:

a) A HBK. *feze* szavának töve azonos a *fészek* szó tövével, s jelentése is lényegében ugyanaz. E nézetet képviseli HUNFALVY, SIMONYI, ZOLNAY, JAKUBOVICH, SZINNYEI, PAIS [Id. BENKŐ 1980. 299.], s ez a véleménye Bárczi Gézának is [BÁRCZI 1982. 136–7.].

b) Mások szerint (ERDÉLYI, MÉSZÖLY, SARKADY) a *fez-* tö azonos a *fizet* ige tövével, s jelentése 'díj, fizetés, fizetség'.

c) Benkő Loránd elverve e magyarázatokat, ti. sem a 'fészek', sem a 'fizetés' jelentés nem illik a HB. szövegösszefüggésébe, úgy vélekedik, hogy a szöveggörnyezet a 'préda, martalék' jelentést sugallja, s ezt a MÉSZÖLYTől ismert stílustörténeti módszert köverve bizonyítja is [BENKŐ 1980. 300–1.].

d) A. MOLNÁR Ferenc a *feze* megfejtésére irányuló törekvések történeti áttekintése után filológiai pontosságú adatokkal megtámogatva érvelését arra a következtetésre jut, hogy a *feze* z-je íráshiba, a z jel az y helyett áll, így a *feze* tulajdonképpen *feje*, s jelentése 'kezdet, eredet, kútfő, ősapa', s szerinte ezt az olvasatot és jelentést támogatják egyéb nyelvemléceink íráshibái és a magyar bibliafordítások, valamint a bibliai párhuzamok is [A. MOLNÁR 1986. 179–89.].

3. Vajon tényleg értelmezhetetlen-e a *feze*, vajon bele kell-e nyugodnunk abba, hogy mert a szó egyedi és egyszeri, egyben magyarázhatatlan is (az eddigi kísérletek legalábbis ezt sugallják)? – tettem fel korábban a kérdést [GALGÓCZI 1992. 108–12.]. A kérdésre igennel válaszoltam, ha pusztán a szótörténet oldaláról közelítünk a HB. *feze* szavának megfejtéséhez, s nem volt válasz, ha a szöveg egésze, a HBK. szövegszerkezeti-szövegsemantikai sajátosságaira is figyelve próbáljuk a megoldást megtalálni.

4. A HBK. szövegszerkezeti sajátosságaival többen is foglalkoztak [HORVÁTH, 1931. 83–88., BALÁZS 1980. 451–86., BENKŐ 1980. 351–81., A. MOLNÁR 1986. 179–89., PAPP 1991. 755–81.], s a kutatások alapján bátran mondhatjuk, hogy a HBK. fejlett szövegstruktúrája sok száz ránc nem maradt, esetleg le sem írt halotti beszéd meglétét bizonyítja, s ilyen típusú halotti beszédek az ómagyar kor egészében elhangozhattak. Erre mutatott rá HORVÁTH János [HORVÁTH 1970. 421–29.] is, megállapítva, hogy a korai ómagyar kori Halotti beszéd és Könyörgés és Telegdi Csanád érsek Károly Róbert temetésén elmondott halotti búcsúztatója azonos gondolatmenetet követ, s ez a gondolatmenet megtalálható a Pray-kódex latin nyelvű sermojában is. Horváth János gondolatmenetéből feltétlenül kiemelkedő a konklúzió: „...a Pray-kódexben olvasható HB. sem nem másolat, sem nem eredeti (= első) fogalmazvány, hanem egy, a magyar liturgiában már *régtől fogva* hasz-

nalatban lévő liturgikus séma többé-kevésbé *önálló* magyar parafrázisa.” [HORVÁTH 1970. 429. – a szerző kiemelései]. A Horváth János által vázolt gondolatmenet (1. A halál az első ember, Ádám bűne következtében vált az ember büntetésévé; 2. Az ember hazája a paradicsom volt, ahonnan bűne következtében került e munkás világba; 3. Ádámot az ördög csalta meg s vette rá a bűnre; 4. Az első ember bűnéért utódai is halállal lakolnak; 5. A halál nem ismer kivételt, minden előre egyetemes érvényű, Isten még saját fiával sem tett kivételt), amely a magyar HB.-ben és a sermóban is közös, s mindkét beszéd mintegy vázlatként tekinthető, bár a sermo előkép jellege nem vitatható, lehetőséget teremt arra, hogy a HBK. homályos részeit a beszéd latin és magyar változatának összehasonlításával próbáljuk megvilágítani [vö. A. MOLNÁR i. m., NYÍRI 1988. 501–9., s a stílustörténeti módszer gyakorlatáról MÉSZÖLY 1956. és BENKŐ 1982. 290–312.].

5. Milyen viszonyban van hát a sermo és a HB.? Közismert, hogy a magyar nyelvű beszéd a sermóból csak egyes gondolatokat emel ki, olyanokat, amelyek az adott beszédhelyzetben a leghathatósabban szolgálgják a gyászolók lelki épülését, hisz „... a’ Halotti Predikáziókban nem a’ Megholt’ életben maradt Attyafainak vigasztalása, mint a’ mellyre sokszor nints is szükség, annyival inkább nem a’ Megholt’ ditsérése, mint a’ mellyet a’ bűnös nem érdemel, a’ virtuosos nem kíván; hanem a’ Halgatók építése a’ fő tzél...” [Közönséges halotti predikáziók. Készítette Pap István. Veszprém, 1833.] – vagyis a talán forrásként szolgáló sermót a magyar szerzetes beszédvázlatként kezeli.

Mit emel át a latin nyelvű beszédből, s mit hagy ki? Hasonlítsuk össze a két halotti beszédet!

Jól tudjátok, kedves testvéreim, Istennek könyörületességét, mily *nagy kegyelemmel* kegyelte az úristen *az első Ádámot, a mi atyánkat* de az ördög késztetésére, midőn vétkezett, mit szerzett akkor magának és minden ő maradékának, íme testvéreim, látjátok szemeitekkel.

Láttátuk, feleim, szümtiukkel, mik vogymuk. Isá, pur és chomu vogymuk. *Ményi milosztben* terümtéve *dlevé mü isémüküt, Ádámüt,*

Gondoljátok meg, testvéreim, mily nagy boldogságban leledzett amaz első Ádám, hogy is őt nem halni, hanem örökké élni teremtette az Úr. Gyönyörűséges házat adott neki az Úr, tudniillik a paradicsomot, de ő ott lakozva az Úr parancsolatait megvetette, miután az ördögtől megcsalván ama tiltott gyümölcsből evett, és ama gyümölcsben mind magának, mind az egész emberi nemnek halált evett.

Egyedül ő vétkezett akkor testvéreim vajha egyedül magának elég lett volna ezt a veszedelmet elszenvednie. De mit mond Ezékiel próféta által minékünk az Úr, gondoljuk meg, testvéreim. Az atyák ették meg akkoron – úgymond – a savanyú szőlőt, de most a fiak fogai vásznak meg belé.

Látjátok, testvéreim, naponként szemeitekkel, hogy naponként megvásznak belé a mi fogaink, midőn naponként is halálnak keserűségével kesergettetünk.

A paradicsom volt testvéreim, a mi szállásunk, nem ez a verem, de a mi első szülőnknek parancsolat-áthágása szerezte minékünk ezt a szállást. Akkor testvéreim, kiűzetünk ama gyönyörűséges házból és estünk kezeibe az ördögnek, ki sok ideig tartott minket az ő hatalma alatt. Végtere a könyörületes Úr megemlékezett arról, hogy por vagyunk. Leszállott a mennyből a földre és sok időn át elveszett embert embert kereste és megtalálta, kit az ő drágalátos vérén

és oduttá volá neki paradicsumot házová. És mēnd paradicsumben volóv gyimilcsiktől mundá neki élnie, hévon tilutová út igy fá gyimilcsétül, gye mundová neki mérēt nūm énéik: Isá, ki nopun emdül az gyimilcsétül, halálnek haláláal holsz. Hadlavá holtát terümtév Istentül, gye feledév. Engede ürdüing intetüinek és évék oz tilut gyimilcsétül és oz gyimilcsben halálut évék.

És oz gyimilcsnek ül keserűv volá vize, hury turkukat migé-szokosztya volá. Nūm hévon mugá-nck, gye mēnd ű fojánck halálut évék.

Horoguvék Isten s vetevé út ez munkás világbelé ésléin halálnék és pukulnek feze és mēnd ű nemének. Kik ozuk? Mű vogymuk. Hury és tú láttyátuk szümtükkel, is, es nūm iggy embēr mülhottya ez vermüt. Is mēnd ozhuz járov vogymuk.

meg is váltott, és így örvendezve oda őt visszavezérelte, honnét elsőben is elbukott. Tehát testvéreim, nem ez a verem a mi szállásunk, de miképpen boldog Pál mondja, úgy kell minékünk hinnünk. A mi társaságunk – úgymond – a mennyekben van. Kiknek készítettet, testvéreim, az a mennyei szállás, jól tudjátok. Az igazaknak és mindazoknak, kik e világban a jó cselekedetben állhatatoskodnak. Kötelesek vagyunk, testvéreim, hogy ember az embert, halandó a halandót eltemesse és őérette imádkozást tegyen és őnéki könyörületet esdjen. Kérünk tehát benneteket, testvéreim, hogy valamint ti az Istentől naponként kértek tőnektek magatoknak *könyörületet* és bocsánatot, hasonlóképpen kérjétek ennek a *szegény embernek is ma az istentől könyörületet*, és ha kinek mit vétett, mindnyájan Istenért ma *bocsánatot* tegyetek őnéki.

MÁS Imádkozzatok, testvéreim, ma őérette, hogy Istennek könyörületessége itt őt megnyugosztalja, és a világ vége beteljesedvén, midőn minden ember föltámand, mikoron az Úristen is az ítéletre eljövend, akkoron közbenjárására *boldogságos Szűz Máriának és minden ő szentjeinek ez a szegény ember ne ítéletre, hanem Istennek kegyelmére támadjon föl.*

Kyrieleyson.

Vimágyguk Uromk Isten *kegyelmét* ez lélikért, hogy *jorgossom tőneki és kegygygyen* és *bulcsássá* mēnd ű bűnét.

És *vimágyguk szent achszin Máriát* és bōvdug Micháel arkangyelt és *mēnd angylukat*, hogy vimágygonok érte. És vimágyguk Szent Péter urot, kinek odut hotolm óvdonia és kétűie, hogy óvgya mēnd ű bűnét. És vimágyguk *mēnd szentűkűt*, hogy legyenek neki segéd Uromk színe eléűtt, hogy Isten ű vimádságuk miá bulcsássá ű bűnét és szoboducha út ürdtűng ildetűűttől és pukul kűzotűjűttől és *vezesse út paradicsum nyugalmábeli és ogygyn neki*

*münyuruszágbelé útót és mēnd
jóvben rēszet. És keássátuk
Uromkhuz hármul: Kiriejszon!*

6. Ahol a HB. követi latin előképét, az a beszéd intó és emlékeztető része: a bűnbeesés története, de ábrázolása sokkal plasztikusabb, mintegy újra elmondja a Bibliából (talán már többször hallott) ismert történetet: *„Az Úristen vette az embert és Éden kertjébe helyezte, hogy művelje és őrizze. Az Úristen parancsot adott az embernek: A kert minden fájáról ehetsz. De a jó és rossz tudás fájáról ne egyél, mert amely napon eszel róla, meghalsz.”* (Ter. 2, 15–17.) *„... Az embernek ezt mondta: Mivel hallgattál az asszony szavára, és ettől a fáról, jóllehet megtiltottam, hogy egyél róla, a föld átkozott lesz miattad. Fáradsággal szerzed meg táplálékodat életed minden napján. ... Arcod verítékével eszed kenyeredet, amíg vissza nem térsz a földre, amiből lettél. Mert por vagy és a porba térsz vissza.”* (Ter. 3. 17–19.)

A sermobeli bűnbeesés-történet inkább utalásjellegű, mintegy alapja az elmélkedésnek, a magyar nyelvű beszédben pedig inkább elbeszélés jellegű: a temetést végző pap elmeséli (ismét) az Édenben történetet, emlékeztetve a híveket arra, hogy por vagyunk és porrá leszünk. Mint láttuk, nem követi híven a bibliai történetet a magyar beszéd sem: a konklúzióval, a bűn következményével indítja a beszédet, s elmaradt az utalás Éva szerepére is, többek között. A kezdés és a bűnbeesés-történet jellege arra utal, hogy a gyászolók már ismert történetet hallanak - kérdés az, honnan ismerték? Anyanyelvű bibliáról a korban nincs tudomásunk, anyanyelvű prédikáció sem igen hangozhatott a korban, a XII. században a templomokban, s mégis a természetes beszéd áll előtűnk. A Praykódexben olvasható a temetési szertartás rendje, ennek megfelelően *„... a koporsónak a sírba lebocsátása és szentelt vízzel meghintése után beszédet kell mondania a néphez: a beszéd után a pap földet hint a sírba ...”* [HORVÁTH 1931. 83.]. A temetési szertartást ma Kezdőének nyitja, miután a pap a halottas házhoz, illetve a ravatalozóhoz érkezett, majd a Szentírásból vett olvasmány és rövid beszéd után következik a végső ajánlás és búcsúvétel *„...”* [Éneklő egyház 1985.]. Ha e tényleket is

figyelembe vesszük, azt mondhatjuk, hogy a Halotti Beszéd csak az olvasmányt tartalmazza, de úgy, hogy egyben ez a beszéd is, mert a halotti beszédben „a’ Halgatók’ építése a’ fő tzél: vehet fel a’ Lelki Pásztor olyan Matériákat is, melyek nem egyenesen halottiak, de a’ halotti alkalmatossággal leginkább ajánltathatók” – írja Pap István nagyüszteletű úr [i. m. 281.], s javasolt mátériái között szerepelteti többek között ezeket: *Az ember végsorsa – A halál és az örökkévalóság – Életünk napjainak múlandósága ’s állhatatlansága* stb. [l. i. m. 279.]. Azt mondja továbbá Pap István: „Nem lehet eléggé leírni, hogy az illy Matériák felett való elmélkedéssel melly sok jót tehet a’ Lelki Pásztor akkor, a’ midőn maga a’ halotti alkalmatosság még az érzéketlen Halgatónak szivét is meglányítja, ’s elkészíti az elhintett jó magnak bévételére ’s megtermésére. A’ koporsó, a’ sír, a’ harangok bus hangjai, a’ szomorú énekek, a’ kesergők könnyei, sirásai, – maga a Halott, ennek megmerevedett tagjai ’s elrothadása, hathatossá teszik a’ Lelki Pásztor’ szavát az ember’ lelkében...” [i. m. 281.].

A Halotti Beszéd így, ebben az értelemben is lehet beszédvázlat – egy bármikor elmondható alapszöveg, amelyet lehet az alkalomhoz igazítani, figyelembe lehet venni az aktuális körülményeket az olvasmányt követő rövid beszédben – ez az ami hiányzik a ránk maradt Halotti Beszédből –, de nem feltétlenül szükséges leírni, mert az egyedi és egy-szeri, erre pedig a vázlatjelleg nem alkalmas.

Mégis, mindezek ellenére a Halotti Beszéd olyan szöveg, amelyben nem érezzük a hiányt, szerkezete, szerkesztése mintaszerű: jól szervezett szöveggel van dolgunk, a szemantikai kohézió erősségét bizonyítja a szöveg témaszavainak eloszlása, tömörülése és távolbahatása [ld. PAPP 1991, 769–70.]. E „jól szervezettség” azonban nem pusztán a Halotti Beszéd sajátja, hanem a Könyörgésé is: funkcionális különbsége ellenére is nagyon szoros kapcsolatban van egymással nyelvemlékünk két része, sokkal szervesebb kapcsolatuk, mint hinnénk.

A Könyörgés és a kódexből több helyről is ismert monitio viszonya más, mint a Beszéd és a sermo viszonya: itt szó szerinti fordításról van szó:

Imádkozzunk, kedves testvéreim,

Szerelmes barátim, vimágygo-

a mi kedvesünk lelkéért, kit az úr e világ hálójából elszólítani méltóztatott, kinek teste ma temetésnek átadatik, hogy őt Istennek mérhetetlen irgalma Ábrahám, Izsák és Jákob kebelébe helyezni méltóztassék, hogy mikor az ítélet napja eljövend, ő szentjei és választottjai között őt jobb felől helyezendőnek támassza föl.

muk ez szégín embër likiéért, kit Úr ez nopun ez homus világ timnúcé-beléül menté, kinek ez nopun testét tümettyük, huyg Úr út kegyilméhel Ábrám, Izsák, Jákob kebelében helhészje hogy bírságnop jutvá mënd ú szenti és ünüttei küzikün jóv feléül jochtotnia íleszje út és túbennetek.

(Mészöly 1956)

A szöveg fordításjellege érthető: a monitio állandó formula, hivatalos egyházi szöveg. Szinte a mai napig is hasonló a XII. századbeli szöveghez: „Szeretett testvéreim, imádkozzunk a megholt hívek (vagy: e megholt hívő) lelkéért, hogy az Úr őket (őt) kegyelmével a menny örömébe bevezesse, s az ítéletnapkor szentjei és választottjai közé jobbfelől állítsa őket (őt) és minket is” [Éneklő egyház 1985.].

A könyörgés nem válik el annyira a beszédtől, mint amennyire a temetési szertartás szerint – s a szöveg jellege szerint is – várnánk, ti. a temetési szertartási rend értelmében a beszéd elhangzása után a pap földet hint a sírba, háromszor a szentháromság nevében, elmond egy antifonás zsoltárt latinul, majd könyörgésre hívja fel a népet, s azután különféle imádságokat mond latinul.

A Beszédben elhangzott gondolatok csengenek vissza a Könyörgésben, itt tömörülnek a beszéd témaszavai, s nyilvánvalóan mintha az imádságra felhívó rész folytatása lenne: a Könyörgés visszautal a Beszédben elhangzottakra, mintegy összegzi még egyszer az elmondottakat.

7. A Halotti Beszéd és Könyörgés *fēze* szavának megfőjtéséhez, a lehetséges jelentés kikövetkeztetéséhez a szöveg szemantikai kohéziója ad segítséget: a témaszók és a korreferens elemek megvilágíthatják értelmét, különösen akkor, ha a stílustörténeti módszert is igénybe vesszük, vagyis a latin nyelvű sermo és a magyar nyelvű beszéd és könyörgés összefüggésében keressük a választ arra a kérdésre, mit jelent a *fēz(e)*.

A *fēz(e)* szövegkörnyezete: *Horoguvék isten, es veteve wt ez muncas vilagbele. es levn halalnec es puculnec fēze. es mēnd w nemēnec. Kic ozuk,*

miv vogmuc. Hug es tiv latiatuc zumtuchel. isa es num igg ember mulchotia ez vermut. ysa mend ozchuz iarov vogmuc. BENKŐ Loránd szerint [BENKŐ 1982. 304.] e részlet tömör foglalatja annak, amit sermoban olvashatunk Ádám bűne következményéről: *Egyedül ő vétkezett akkor, testvéreim; vajha egyedül magának elég lett volna ezt a veszedelmet elszenvednie. De mit mond Ezekiel prófeta által az Úr, gondoljuk meg testvéreim. Az atyák ették meg akkoron – úgymond – a savanyú szőlőt, de monst a fiak fogai vásznak meg bele. Látjátok testvéreim naponként szemekkel, hogy naponként megvásznak belé a mi fogaink, midőn naponként is a halálnak keserűségével kesergettünk. A paradicsom volt, testvéreim a mi szállásunk, nem ez a verem, de a mi első szülőknek parancsolat-áthágása szerezte minékünk ezt a szállást. Akkor testvéreim, kiűzettünk ama gyönyörűséges házból, és estünk kezeibe az ördögnek, ki sok ideig tartott minket az ő hatalma alatt.*

A latin nyelvű és a magyar nyelvű beszéd összevetése során már megállapítottuk, hogy a magyar változatban jó néhány kifejezés meg-egyezik a latin nyelvű beszédben lévővel; így kereshetünk korreferens elemeket. Ilyen egyezés például a bűnbeesés történetében: *gyönyörűséges házat adott neki az Úr, tudniillik a paradicsomot – odutta vola neki paradisumut hazoa.*

Ha a *feze* elemet magába foglaló rész a latin megfelelőjének szabad tolmácsolatú foglalatja, akkor ilyen korreferenciákat ott is felfedezhetünk.

8. A Pál apostol levelein alapuló sermo legfontosabb tétele: *A paradicsom volt ... a mi szállásunk, nem ez a verem, de a mi első szülőknek parancsolat-áthágása szerezte minékünk ezt a szállást* (ti. a földi világot). Az *ez a szállás* = földi világ, az ember világa azonosságot szintén Pál apostol leveleivel bizonyíthatjuk, szerinte a hívők idegenek és jövevények a földön: „Mind hitben hunytak el, de anélkül, hogy az ígélet teljesedését megérték volna; csak messziről látták és üdvözölték, elismerve, hogy *vándorok és jövevények a földön*” [Zsid. 11.13], „... nem vagytok *idegenek és jövevények*, hanem a szentek polgártársai és Isten családjának tagjai!” [Ef. 2,19].

Mindezeket figyelembe véve az azonosítások a sermo alapján: *paradicsom – gyönyörűséges ház, szállás, az ember világa, a földi világ – ez a*

verem, ez a szállás. (Ezt erősíti egyébként a névmáshasználat is: *ez a verem, ez a szállás – ama gyönyörűséges ház.*)

A HBK.-ban is megtalálhatók hasonló képek: a *paradicsom* (az Éden) – *ház* (odutta vola neki *paradisumut hazoa*), a *földi világ*, az ember világa *kinos, gyötrelmes világ* (veteve wt *ez muncas vilag* belc), az *ember világa* a föld *hamis világ*, s így *tömlöc* az ember számára (ez *homus világ timnucebelevl* mente). S valószínűsíthetjük azt is, hogy a HB. *feze* szöveggörnyezetében előforduló *verem* is a földi világ, az ember világa megnevezésére szolgál, hisz a sermoban is olvashatjuk: „A paradicsom volt ... a mi szállásunk, nem ez a *verem*”, s támogatja ezt a Könyörgés *tömlöc*-e is.

Ha e témaszókat – a sermobelieket és a HBK.-ben előfordulókat egybevetjük, felállíthatók a párok:

Sermo	HB.
<i>paradicsom</i> (Éden) – <i>ház, szállás</i>	<i>paradicsom</i> (Éden) – <i>ház</i>
(földi világ) – <i>verem, szállás</i>	<i>munkás világ</i> – <i>fez(e), verem</i>
<i>menny</i> – <i>szállás</i>	<i>menny</i> – (nyugalom)
Monitio	Könyörgés
<i>e világ</i> – <i>háló</i>	<i>hamis világ</i> – <i>tömlöc</i>

E párok arra mutatnak, hogy a HB.-beli *feze* jelentését a 'szállás, tartózkodási hely' fogalmi körében kell keresnünk, hisz a témaszók a *ház, fez(e), verem, tömlöc* 'szállás' sort mutatják, így a *fez(e)* is hasonló értelmű lehetett, mint sor többi tagja.

Tudjuk jól, hogy az isteni kegyelem az embert az Édenbe helyezte, de miután az ember megszegte az Úr parancsolatát, az isteni harag következtében kiűzetterett a paradicsomból:

Kegyelem	Harag
<i>paradicsom</i> – <i>ház</i>	<i>munkás világ</i> – <i>feze</i> (halálnek es pukulnek), <i>verem</i>
	<i>hamis világ</i> – <i>tömlöc</i>
JÓ	ROSSZ

Ha a *fez(e)* jelentését a 'tartózkodási hely, szállás' körében azonosíthatjuk, akkor igaza van BÁRCZI Gézának, hogy a *feze* „valószínű je-

lentése 'fészke' ... A tő: *fez-* föltehető, hogy a mai *fészek* szó alapszava, ugyanis a rokon nyelvi megfelelők tanúsága szerint a *-k* kicsinyítő képző, mint a *lélek*, *farok* szavakban, és nagyon is lehetséges, hogy az ómagyarban még képzőtlen alak is élt, bár erre a HB. adná az egyetlen adatot. Ezért az is elképzelhető volna, hogy a *feze* íráshiba a *fezke* helyett." [BÁRCZI 1982. 136.]

Ezt elfogadva azt mondhatjuk, hogy a *levn halalnec es puculnec feze* mondategység értelme '(a világ) a halál és pokol fészke lett', s a fészek 'tartózkodási hely' – 'valaminek a kiinduló pontja' jelentésváltozás már megtörténhetett.

9. A *feze* említett jelentését valószínűsíti az egész mondat értelme, ha valóban a *világ* a mondategység alanya. BÁRCZI azt mondja (uo.) „...laza szerkesztésmóddal a mondat ki nem tett, hanem odaértett alanya az előző mondat utolsó szava, a *világ*”, a *levn ... feze* kapcsolat pedig a mondat verbonominális állítmánya. Vajon bizonyítja-e ezt a szöveg, a Halotti Beszéd és Könyörgés, illetve a latin nyelvű előképe?

Mint már rámutattunk a magyar nyelvű halotti beszéd a paradicsombeli bűnbeesés lebeszélésével indít, ugyanúgy mint a latin. A beszéd indítása megfelel a halotti beszédek általános követelményének, tudniillik a Szentírásból vett olvasmány (lecke) és rövid beszéd után következik a Végső ajánlás és búcsúlevél [ld. Éneklő egyház 1985.].

A latin nyelvű sermo és a magyar Beszéd a 2, 8 – 3, 19 alapján kifejti, hogy az isteni kegyelem a paradicsomot, az Édent Ádám (és Éva) számára lakóhelynek, tartózkodási helynek, háznak rendelte: „Az Úristen kertet telepített az Édenbe, keleten, és odahelyezte az embert, akit teremtett...” (Ter 2, 8). A paradicsom, az Éden, a termékeny gyümölcsöskert az Isten által elindított teremtés és történelem boldog képe a Szentírásban és a Halotti Beszédben is, de ez a történelem az ember bűne folytán az Istentől való eltávolodás és szorongatás története lett. A paradicsom (= ház) idilli képét az ember bűnbecése széttöri: *horoguvék isten es veteve wt ez muncas vilagbele, es levn halalnec es puculnec feze*; vagy ahogy a sermo fogalmaz: „A paradicsom volt ... a mi szállásunk, nem ez a verem, de a mi első szülőnknek parancsolat áthágása szerezte minékünk ezt a szállást.” hiszen – s folytatódik Szent

Pálra apostol szavaira építve – „*kiűzettünk ama gyönyörűséges házból és estünk kezeibe az ördögnek, ki sok ideig tartott minket az ő hatalma alatt*”. Tehát az ember világa a bűn következtében a halál fészke lett: „*Lám, az ember olyan lett, mint egy közülünk, ismer jót és rosszat. De nem fogja kinyújtani a kezét, hogy az élet fájáról is vegyen, egyék és örökké éljen. Ezért az Úristen eltávolította az Éden kertjévl, hogy művelje a földet, amelyből lett.*” (Ter. 2, 22–23). A föld, az ember világa, a bűn helye, mint Szent Pál mondja: „*Amint tehát egy ember által lépett a világba a bűn, majd a bűn folyományaként a halál, és így a halál minden embernek osztályrésze lett, mert mindnyájan bűnbe estek ... Bűn volt a világon azelőtt is, hogy a törvény adatott, de a bűn, ha nincs törvény, nem számít bűnnek.*” (Róm. 6, 12–13).

A világ az ember világa, a föld rendezetlen, gonosz, távol van istentől, a bűn világa – ahogy a sermo mondja „*nem a mi világunk*”. A világ, a föld attribútumai a HBK.-ban a *kín, gyötrelem, a hamisság*, tartozéka a *verem* és a *tömlöc*, ez a *halál* és a *pokol* tartózkodási helye. A HBK. a Szentírásban is megtalálható ellentétre épít: a *paradicsom* a kegyelem állapota, a világ a büntetés és a bűnhődés helye, ennek megfelelően a *paradicsom* (Éden) = *ház*, a *munkás világ, hamis világ* (a földi világ) = *halál és pokol* „*feze*”, *verem, tömlöc*.

10. Mielőtt a HBK.-beli *ez* (muncas, homus) *világ* értelmezésére fordítanánk figyelmünket, érdemes a Szentírás kozmológiáját is megfigyelni, hogy a magyar nyelvű beszéd másik *paradicsom* szavát - *vezesse wt paradisu(m) nugulmabeli* – is értelmezni tudjuk.

A Bibliában a föld kozmológiai értelemben a mennyel együtt a világmindenséget jelöli: „*Kezdetkor teremtette az Isten az eget és a földet.*” (Ter. 1, 1). A világ a Szentírásban vagy kettős tagolású: ég és föld (Ter. 1,1) vagy hármas tagolású: „*Ne csinálj magadnak faragott képet vagy hasonmást arról, ami fent van az égben, vagy lent a földön, vagy a vizekben a föld alatt*” (Kiv. 20, 4); „*De senki sem tudta, sem a mennyben, sem a földön, sem a föld alatt kibontani és elolvasni a tekercset.*” (Jel. 5, 3); „*... Isten felmagasztalta, és olyan nevet adott neki, amely fölötte van minden névnek, hogy Jézus nevére hajoljon meg minden térd a mennyben, a földön és az alvilágban*” (Fil. 2, 10).

A föld, ez a világ a bűn világa, a halál és a pokol fészke a tökéletlenség, a múlandóság helyeként jelenik meg a Bibliában: „Ti, akik Isten szövetségét megtörtétek, nem tudjátok-e, hogy a világgal való barátság ellenségeskedés az Istennel? Ha tehát valaki a világgal barátságot köt, ellenségévé válik az Istennek” (Jak. 4, 4); „Ha valaki szereti a világot, nincs meg benne az Atya szeretete, mivel minden, ami a világban van: a test kívánsága, a szem kívánsága és az élet kevélysége nem az Atyától van, hanem a világból” (1Jn 2, 15–16); „Fojtsátok el tehát tagjaitokban, ami földi és: az erkölcstelenséget, a tisztátlanságot, az érzéki vágyakat, a bűnös kívánságokat és a kapzsiságot, ami nem más, mint bálványimádás” (Kol. 2, 5).

Az ég, a menny, a mennyország kettős értelemben szerepel a Bibliában: kozmológiailag a világ része, teológiai pedig a hívők reménye, az üdvösség helye. Kozmológiai értelmében azonos az éggel, ahol az Isten ül a trónján, ahonnan Jézus jön s oda megy a feltámadás után – másrészt a beteljesedés és az üdvösség országa, Isten, az ő angyalainak és szentjeinek országa, a hívőknek ott van a hazája: „A mi hazánk a mennyben van.” (Fil. 3, 20) – mondja Szent Pál.

Vagyis a föld – ég egysége az első ember bűne következtében megbomlott, helyébe a föld – ég antitézis lépett: az Isten világa – ember világa ellentéte állt elő. S ez érthető is, hiszen a föld, az ember világa részeseedett az ember sorsában, amikor Isten kiűzte az embert az Édenből: „Mivel hallgattál az asszony szavára, és ettől a fáról, jóllehet megtiltottam, hogy egyél róla, a föld átkozott lesz miattad. Fáradsággal szerzed meg rajta táplálékodat életed minden napján. Töviset és bojtortjánt terem számodra. A mező fűvét kell enned. Arcod veritékével eszed kenyeredet, amíg vissza nem térsz a földbe, amiből lettél.” (Ter. 2, 17–19). Ennek következtében a föld valóban kínos, gyötrelmes, munkás világ lett az ember számára.

A föld a bűn helye így „a földi dolgok (ta epigeia) sajátos negatív hangsúlyt kapnak. Megszűnik tehát a bűn elkövetésének helye és a bűnös tett közötti különbségtétel, a földön tevékenykedők vétke visszahat magára a Földre. ... Ezért így szól a figyelmeztetés: az odafennvalókra törekedjétek, ne a földiekre...” [Ker. Lex. I. 498.]. S innen már érthetők

a sermo sorai: „*Kiknek készítettett, testvéreim, az a mennyei szállás, jól tudjátok. Az igazaknak és mindazoknak, kik e világban a jó cselekedetben állhatatoskodnak*” vagyis „*nem ez a verem a mi szállásunk... A mi társaságunk a mennyeikben van.*”

Papp István nagyitiszteletű úr a XIX. század első felében, egyik halotti prédikációjában ezt mondja: „Elsőben is arra, hogy a' hol van a' mi igazi kintsünk, ott legyen a' mi szívünk is, – a' mennyeiekre törekedjünk inkább mint a' földiekre... maga mondom az Ur Jesus így int bennünket: ne gyűjtsetek kintset e' földön, melyet a' rozsdá és a' moly megemészthetnek, a' lopók ellophatnak, hanem gyűjtsetek magatoknak kintset Mennyeiben, melyet a' rozsdá és a' moly meg nem emészthetnek, s a' lopók el nem lophatnak. Ugyan arra intenek az Apostolok is, hogy az oda felvalókat keressük, a' hol a' Jesus vagy az Atya Istennek jobbján. ... Ha mind gondolatunk, mind érzésünk, mind kívánságunk arra mutatnak, hogy az *Ég a' mi igazi Hazánk*: nem lennénk e magunkkal ellenkezésben ha a' földet a' Mennynél, és így a' tökéletlent a' tökéletesnél, a' végest a' végtelennél fellyebb betsülnénk? Óh, szakaszszuk el hát jókor a' mi szívünket a' Világ mód nélkül való szerelmétől, s az oda felvalókra törekedjünk. – E' végre ugy használjuk e' földet, mint az örökkévalóságra való készületnek oskoláját. Méltatlanok lennénk a' Mennysország polgári jussaira, ha a' jótselkekedetekben való állhatosság által nem törekednénk az örök életre, s annak példáját nem követnénk, a' ki már itt a földön jártában mennyei életet élt...” [Közönséges halotti predikátziók 261.]. Egy másik prédikációjában pedig arra figyelmeztet Pap István, hogy éljünk, hogy „itt e' földön megszenteltessünk, ama jobb *Hazában* pedig meg is ditsőitessünk” [i. m. 194.]. A *földi világ* amellet, hogy az *Éden* nel (a házként adott paradicsommal) ellentétben *munkás, kínos* és *gyötrelmes* világ, a *menyország* gal (paradicsommal) ellentétben *hamis világ, álvilág*: „Melly nagyok a' nyugtalanságok, midőn az, a' ki birván sok kintsekkel, lévén számos birtokai, 's fényes hivatalban lévén, még több kintsekre, számosabb birtokokra, 's fényesebb hivatalokra ásítozik, és sok esztendőket ígér magának: kéntelen edgyszerre visszavonni ezen édes képzelődéseit, és edgy elkerülhetlen szükségesség letaszítja azon magas helyekről melyeket elfoglalt, a'

gyászos sírba, melyet el kell néki valósággal foglalni, 's a' reménylett hosszú élet helyett tsak edgynéhány napok, orák, sótt talán szempillantások engedettek néki az életre.

Ekkor ébred fel az ember az ő hosszas *álmából*, 's látja, hogy mind azok a' dolgok is, a' melyekben eddig gyönyörködött, tsak álmok, árnyékok, és nem valóságok voltak..." (i. m. 228–9.) A földi világ, az ember világa nem igaz világ, csa álvilág, hamis világ, szemben a paradicsommal (menny) az igazi világgal, az új Édennel. Az új Édenre, a paradicsomra: a tökéletes igazak tartozkodási helyére vonatkozik a HB.-beli *paradicsom* szó második előfordulása: „... vezesse wt *paradisum nugulmabeli. es oggun neki munhi uruzgabeli utot. es mend jovben rezet.*”

A *paradicsom nyugalma* és a *mennyország* itt összekapcsolódik, egy új teremtés, egy új föld és ég állítódik szembe a régi föld és éggel, s ebben az új teremtésben Isten együtt lakozik teremtményeivel, s megszűnik a mostani föld – ég ellentét: „*Új eget és új földet láttam. Az első ég és az első föld ugyanis elmúltak, és tenger sem volt többé. Akkor láttam, hogy a szent város, az új Jeruzsálem alászállt az égből, az Istentől. ... Akkor hallottam, hogy a trón felől megszólal egy harsány hang: Nézd, ez az Isten hajléka az emberek között! Velünk fog lakni és ők az ő népe lesznek, és maga az Isten lesz velük. Nem lesz többé halál, sem gyász, sem jajgatás, sem vesződség, mert a régi világ elmúlt. Akkor a trónon ülő megszólalt: Lásd, újra teremtek mindent!*” (Jel. 21, 1–5).

Az új teremtésben megszűnik tehát a *muncas, homus világ*, ami a *halalnec es puculnec feze*; a kínt, a gyötrelmet a nyugalom váltja fel: „... *ha földi sátrunk összedől, Istentől kapunk lakást: örök otthont a mennyben, amit nem emberi kéz épített.*” (2Kor. 5, 1)

II. Láttuk már, hogy a HBK.-beli bűnbeesés motívuma köré szerveződik a HBK. szövege, a legfontosabb témaszók és korreferensei a *paradicsom – földi világ* ellentétét jelzik. A *paradicsom* ház, a *földi világ* halálnak és pokolnak fész(k)e, verem és tömlőc. Az idézett részletekben azt is láttuk, hogy az ember tartozkodási helyét a szállás fogalomkörébe tartozó szavakkal nevezi meg a sermo is, a Szentírás is, s Pap István prédikációi is.

A paradicsom, az isteni kegyelem szimbóluma, a jó és igaz világ ház, haza (< ház), lakás, otthon; az ember világa, a földi világ pedig verem és tömlőc.

A föld a büntetés helye, így nem meglepő, hogy a Könyörgés a hamis világ tömlőceként említi, mert a tömlőc 'börtön' [TESz. III. 964–5.]. Vajon a verem a börtön jelentésmezőjébe tartozik-e? – tehetjük fel a kérdést. A Szentírásból tudjuk, hogy az ószövetségi korban gyakran száraz kutakat, víztartókat vagy földalatti üregeket használtak börtönként: „... a főemberek haragudtak Jeremiásra, azért megverték, majd Jehonaten írnok házában fogságba vetették. Ezt a házat ugyanis börtönné alakították át. Így került Jeremiás egy föld alatti üregbe.” (Jer. 37, 15–16); „Erre megfogták Jeremiást és Malkija királyfi ciszternájába vetették, amely az őrség udvarán van; kötélben engedték bele.” (Jer. 38, 6). Ezekből a kiszáradt kutakból, víztartókból, föld alatti üregekből az oda nem ruadtak kijönni az oda bedobottak, így halál várt rájuk: „Ruben még azt mondta nekik: Ne ontsatok vért, dobjátok be a ciszternába, ott a pusztában, de kezeteket ne emeljétek rá. (Ter. 37, 22) – hacsak valaki ki nem húzta onnan őket.

A verem jelentése nyelvünkben 'gödör, üreg, barlang' s az említett büntetési móddal lehet a szövegben 'börtön' értelmű is.

Persze, rögtön adódhat az ellenvetés: az „isa es num igg ember mulchotia ez vermut, isa mend ozchuz iarov vogmuc” – részben a verem = sírgödör. A sermo és a beszéd korreferens elemeinek összevetése inkább a verem = földi világ azonosságot sugallja, különösen akkor, ha a HBK. inkább beszédvázlat, semmint valóban elmondott beszéd (s ezt a véleményt erősítheti az is, hogy a sermo + monitio, illetve a HBK. felépítése, részeinek funkciója nem a temetés során elmondott-elmondható beszédre, sokkal inkább a halotti virrasztás [szolozsma] liturgiája enged következtetni). Mindenesetre gyanakodhatunk arra is, hogy a verem szó egyszerre is jelentheti, jelölheti a sírgödört és az ember világát is (vö.: „Képzeljétek, mintha a' koporsó, ez a' szoros tömlőtz tinéctek készítettett volna, vagy legalább készen vagynak már azok a' deszkák is, mellyekből készítettik a' ti koporsótok, s a sír ez a setét hajlék a' ti számotokra ásatatna.” [Közönséges halotti predikációk 190.]) – de ez a kérdés tisztá-

zásához szükséges a *mend w nemenek* értelmezése, a nyelvtani-szemantikai kapcsolatainak feltárása, valamint a *pokol* és a *földi világ* összefüggésének magyarázata. Ez pedig már egy másik dolgozat témája.

Források

- ☞ Biblia. Ószövetségi és újszövetségi szentírás. Szent István Társulat, Bp., 1987.
- ☞ Éneklő egyház. Szent István Társulat, Bp., 1985.
- ☞ Keresztyén bibliai lexikon. I. Kálvin János Kiadó, Bp., 1993.
- ☞ *Mészöly Gedeon*: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Tankönyvkiadó, Bp., 1956.
- ☞ *Pap István*: Közönséges halotti predikációk. Veszprém, 1833.

